

УДК 930(477)“1941/1944”

© *Аліна ІВАНЕНКО*

ОГЛЯД РАДЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

У статті здійснено історіографічний аналіз досліджень радянської доби. За років війни проблематика соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності практично не розглядалася. У перші повоєнні роки в поле зору науковців потрапляли проблеми функціонування німецьких та місцевих органів влади в різних окупаційних зонах. Певні зміни в проблемі реконструкції окупаційного режиму відбулись у 1960–1980-х роках. Але далі розкриття злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, та безправного становища населення автори праць не йшли. У статті автор доходить висновку, що для радянського історіографічного періоду вивчення проблеми функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації в райхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні були характерними: стагнація наукового пошуку, панування ідеологем «морально-політичної єдності радянського суспільства», «єдності народу і партії», «відданості ідеалам соціалізму», патріотизму та масового руху Опору.

Ключові слова: окупаційний режим, автор, дослідження, стаття, монографія.

Друга світова війна за своїми масштабами, людськими та матеріальними втратами є непорівнянною з іншими глобальними конфліктами, це подія знакового, символічного порядку. Велась вона не лише за традиційний геополітичний переділ світу. У разі перемоги «арійського» народу й Третього райху в тій війні неодмінному етнічному перекроюванню підлягав увесь європейський континент, частина народів узагалі втрачала можливість існувати, а чисельність інших мала суттєво зменшитись. У центрі цього глобального воєнно-політичного конфлікту перебувала й Україна – на той час квазідержавне утворення у складі комуністичного СРСР.

Друга світова війна від самого її початку була предметом дослідження істориків, зокрема й у працях, які стосувались адміністративно-політичної, правової

та судової систем. Аналіз джерел із досліджуваної проблеми дає нам підстави виділити два періоди у вивченні проблеми соціально-правових вимірів реконструкції гітлерівського окупаційного режиму: радянського та сучасного. Перший період охоплює 1941 – кінець 1980-х років. Початок вивчення подій, пов'язаних з окупаційним режимом, припадає власне на воєнне лихоліття. А от завершився цей період фактично відразу з розпадом СРСР та крахом правлячої в країні Комуністичної партії. Закінчення його було обрамлене ще й кризою марксизму – єдиної для тогочасних радянських істориків наукової методології пізнання, звільненням від пут ідеологічного догматизму, а також партійного диктату. Саме цей період і став предметом статті, метою якої є історіографічний огляд досліджень окупаційного режиму.

Застосована в дослідженні система роботи з джерелами дає підстави виділити два етапи радянського періоду вивчення проблеми: 1) 1941 р. – друга половина 1950-х років; 2) середина 1950-х – 1980-ті роки. Перший етап пов'язаний із реконструкцією окупаційного режиму власне у воєнну добу та в перше повоєнне десятиріччя, а також із впливом на цей процес державного та партійного керівництва СРСР. Із розвінчанням культу особи Й. Сталіна почався другий етап радянського періоду історіографії. Його характерними рисами стали тотальний ідеологічний контроль над історичною наукою, формування ідей щодо морально-політичної єдності радянського суспільства в час війни, а також керівництва партії в організації відсічі ворогу.

Зрозуміло, що в цей період українські історики працювали спільно з іншими радянськими, а сам творчий процес був чітко контрольований Інститутом історії АН СРСР та партійними установами. Частина вітчизняних дослідників у 1941 р. була успішно евакуйована до внутрішніх районів СРСР, але дехто через життєві обставини залишився на окупованій території України. Їхня особиста доля була різною, та зрозуміло, що про повноцінну наукову діяльність в умовах гітлерівського «нового порядку» не йшлося.

У цей період проблематику соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності практично не розглядали. Вона розчинялась у контексті висвітлення інших, більш глобальних тем: організації всенародної боротьби з окупантами, морально-політичної єдності радянського суспільства, керівної ролі партії в організації відсічі ворогу тощо. І це цілком зрозуміло, адже вивчати ці виміри окупації означало б піддавати сумніву людиноненависницьку сутність гітлерівського окупаційного режиму, підготовку захопленого територіального масиву до перетворення на «життєвий простір» «арійського» народу. Тому історики мали вивчати всі жахіття, на які наражалися українці та інші народи СРСР під владою загарбників, і доносити інформацію про них до громадськості та міжнародної спільноти.

Аналіз радянської історіографії щодо гітлерівського окупаційного режиму слід розпочати з відомого радіовиступу Й. Сталіна 3 липня 1941 р. У цій промові він доволі коротко зупинився на характеристиці окупаційного режиму, який уже

зловісно поставав на загарбаних гітлерівцями радянських землях. За словами генсека, йшлося про життя і смерть не лише радянської держави, а і її народів, адже ворог планував відновити владу поміщиків та царизму, а самих людей перетворити на рабів німецьких князів та баронів, онімечити їх [1]. Ці тези було розвинуто в тексті виступу, присвяченого 24-й річниці Жовтневої революції від 6 листопада 1941 р. Зупинившись на питанні реакційної сутності гітлерівського режиму, Й. Сталін назвав його копією царського – який існував у дореволюційній Росії. Гітлерівці так само, як і російський царизм, обмежували права робітників, інтелігенції та народів, влаштовували середньовічні єврейські погроми. Народи СРСР мали мобілізуватися для знищення всіх німців, які пробралися на територію їхньої Батьківщини, усіх до одного – у такому логічному ключі підбив підсумки свого виступу Й. Сталін [2]. Уже через рік, у своєму виступі з нагоди 25-ї річниці Жовтневої революції, він висловив твердження про те, що метою гітлерівського «нового порядку» стало обернення в рабство або знищення народів СРСР [3].

Проаналізувавши офіційні виступи Й. Сталіна воєнної доби, можемо стверджувати, що для нього російський царизм і німецький фашизм за своєю реакційною сутністю були тотожними політичними режимами; на окупованих територіях відновлювалася влада поміщиків та російського царизму; народи СРСР передбачалося онімечити й перетворити на рабів; народи, які мешкали на окупованих територіях, позбавлялися прав та свобод. Усі сформульовані Й. Сталіним підходи набули неодмінного звучання і в історичній науці. І це не дивно – адже лідер тоталітарного СРСР мав настільки великий вплив на тогочасну гуманітаристику, що обійтися без коментування й підкріплення фактами його слів не міг ніхто. «Спеціалісти» від партійної ідеології діяли в тому самому контексті. Ще в період війни вийшли публікації, повністю ґрунтовані на висловлюваннях радянського лідера, зокрема про те, що метою німецької політики в окупованих областях країни стало знищення слов'янських народів, і передусім російського [4].

Поряд із фізичним винищенням слов'янських народів німецькі загарбники проводили політику роз'єднання, нацьковуючи їх один на одного – так стверджував С. Гопнер [5]. О. Ярославський висловив думку про те, що радянський народ мав лише теоретичне уявлення про сутність фашизму, а от потрапивши під його владу, на практиці побачив, що той із собою несе. Неймовірні злодіяства й безчинства, грабунки та масові убивства, перетворення людей на рабів – у такому контексті коментував він окупаційну реальність, яка постала на загарбаних радянських землях [6].

Фашистські кати залили кров'ю радянських людей значну частину нашої землі. Вони ведуть проти радянського народу жорстоку, винищувальну війну, відкрито закликаючи до знищення народів СРСР, так характеризував окупаційну політику Е. Бурджалов [7].

Німеччина стала ще страшнішою «тюрмою народів», ніж свого часу царська Росія, так стверджувала А. Панкратова. На окупованих територіях керівництво Райху планувало відновити царизм, передати землю поміщикам, а фабрики й заводи – капіталістам, перетворити народи СРСР на рабів або кріпаків німецьких князів та баронів. Не випадково, що на окупованих територіях відновлюються старі назви ще царських органів управління, найреакційніші статті царського законодавства та судочинства, тілесні покарання, шибениці [8]. В іншій публікації дослідниця, критикуючи расову теорію нацистів, писала про плани гітлерівців перетворити слов'янські народи на рабів [9]. Зазначимо, що це була фактична позиція лідерів СРСР. В окремих офіційних документах радянського уряду йшлося про запровадження на окупованих територіях рабсько-кріпосницької системи [10].

Загалом, розглядаючи ситуацію, що склалася з реконструкцією окупаційного режиму у воєнну добу, зазначимо, що вона не була пріоритетною. Окреслюючи коло завдань, над якими мали працювати радянські історики, академік О. Ярославський навіть не згадує про необхідність вивчення цієї тематики. Серед сформульованих ним пріоритетів, слід назвати такі: допомога народам СРСР у глибокому осмисленні визвольного характеру справедливої війни радянського народу проти гітлерівської Німеччини; збір та підготовка матеріалів з історії війни; дослідження історії партизанського руху; викриття експлуататорської класової сутності, людиноненависницької реакційної ідеології фашизму; розвінчання фашистських фальсифікаторів історії; підготовка праці про гітлерівський «новий порядок» у Європі; висвітлення ролі слов'янських народів в історії людства [11]. Практично ті самі конструкти були розвинені й у публікації А. Панкратової [12].

У період 1941–1945 рр. радянські історики та громадські діячі розглядали проблеми окупаційного режиму, інтерпретуючи його в різко негативному, викривальному ключі. Відповідні книжки зазвичай видавали в невеликому за обсягами матеріалу форматі. Серед цих типових на той час видань – праці О. Глухого, Л. Новиченка, П. Сліпчука, З. Шульги, К. Гурова, С. Галаджиева, В. Кружкова [13–19]. У той самий період в евакуації активно працював відомий вітчизняний науковець К. Дубина, без аналізу робіт якого не обходиться жодне історичне дослідження, присвячене реконструкції гітлерівського окупаційного режиму. Відомі кілька його праць, у центрі яких – доля місцевого населення Києва. Дослідник конкретизує всі жахіття і злочини, скоєні гітлерівцями в місті. Як стверджує К. Дубина, особисто А. Гітлер віддав наказ про знищення радянських громадян, які у хворій уяві фюрера були «расово неповноцінними». За найменшу провину людям загрожувала смертна кара. Окупанти намагалися онімечити українських дітей, перетворити їх на слухняних холопів фашистської Німеччини [20]. В аналогічному ключі написані й інші праці автора [21; 22].

На окрему увагу заслуговує і питання діяльності українських істориків, які опинилися в евакуації. За тогочасною інформацією, Інститут суспільних наук

АН УРСР перебував у м. Уфа. У його складі функціонували два відділення. Відділенням історії керував професор М. Петровський, археології – член-кореспондент АН УРСР М. Славін. У складі відділення історії працювала група радянського періоду і Великої Вітчизняної війни (керівник – М. Супруненко). Серед працівників інституту були відомі в Україні історики: К. Гуслистий, Ф. Лось, Ф. Шерстюк, В. Дядиченко, М. Ткаченко, М. Рубач. Станом на 1942 р. у складі інституту було створено спеціальну групу істориків, яка збирала й систематизувала матеріали з історії німецько-радянської війни [23]. На її основі при ЦК КП(б)У, а згодом при АН УРСР було сформовано Комісію з історії Великої Вітчизняної війни. Фактично це була спеціалізована наукова установа, співробітники якої вели збір матеріалів з історії війни. Тематика окупаційного режиму також перебувала в центрі уваги дослідників.

Отже, у воєнну добу українські історики, перебуваючи в евакуації, спільно з іншими радянськими дослідниками певним чином працювали над тематикою гітлерівського окупаційного режиму. Чимало було видано праць громадських і партійних діячів. Вони мали невеликі обсяги, окупаційні порядки в них реконструювалися досить схематично, конспективно й публіцистично. Основним концептом для авторів стало викриття жахливих злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, та нелюдських умов, у яких опинився місцевий соціум. Спроби теоретичного аналізу проблеми сутності окупаційної політики Третього райху було здійснено на шпальтах центрального наукового видання, яким був тоді «Исторический журнал». Правовий статус місцевого населення автори інтерпретували в контексті висловлювань Й. Сталіна про реставрацію дореволюційних порядків, онімечення радянських громадян. Жодної згадки про налагодження роботи місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури й нотаріату на окупованих теренах України у цих роботах не знайдемо. І це зрозуміло, адже для з'ясування таких питань іще були потрібні час, солідна емпірична база та й загалом вивчення «магістральних», актуальніших проблем окупаційного режиму. До того ж будь-який натяк на судово-правове врегулювання повсякденних проблем цивільного населення окупованих територій ішов у розріз з установками державно-партійного керівництва та наукових інституцій СРСР.

Із визволенням земель України установи АН УРСР були повернуті з евакуації. Здавалося, що настав час для вивчення окупаційної тематики, так би мовити, по гарячих слідах. І справді, у перші повоєнні роки успішно працював колектив уже згаданої Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а також створений на її базі воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР. До друку готувалися збірники документів, з'являлися перші дисертації та монографії. Звісно, що автори праць не виходили поза наявну методологію наукового пізнання та й не могли цього зробити, бо із закінченням війни партійні тенета ще тісніше обплели історичну науку. В анотації до одного з підготовлених збірників документів було зазначено завдання, які поставили перед собою укладачі: «...показати на основі

фактів, підтверджених документами, що фашизм являється злісним ворогом науки, культури, прогресу» [24].

Члени комісії, працюючи в зоні проблем військового й адміністративно-цивільного окупаційного апарату, зобов'язувалися подавати схеми, карти, конкретні відомості про місцеву владу, посади й прізвища, «їхню злочинну діяльність», про «українську поліцію»: про те, хто до неї належав, хто здійснював керівництво, які були репресії і яка «злочинна діяльність». Інша сфера посиленої уваги збирачів інформації стосувалася організації німецького суду на окупованих територіях, функціонування репресивного апарату окупантів, проявів правових обмежень громадян [25].

Незважаючи на певні успіхи перших повоєнних років, невдовзі роботу комісії було зупинено й саму спеціалізовану установу ліквідовано. Причини цього так і не з'ясовані. М. Коваль зазначає, що це був погром в історичній науці, який, утім, зачепив лише проблематику історії німецько-радянської війни, припинив її розвиток. Причини цього вчений убачає в зовнішньополітичних обставинах, зокрема у створенні Німецької Демократичної Республіки й небажанні радянського керівництва «роз'ятрювати старі рани». Як наслідок – воєнно-історичні дослідження було різко обмежено [26]. Цілком можливо, що їх раптове скорочення слід розглядати й у контексті різкої критики, якої зазнав Інститут історії АН УРСР у 1947 р. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. вказувалося на «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру» [27].

На сьогодні в архівних установах України відклався комплекс повоєнних наукових розробок з історії окупаційного режиму, автори яких так і не дочекалися їх видання. У цьому джерельному блоці – збірники документів, статті, монографії та дисертації. Окремі з авторів цих робіт досить коротко, але все-таки зупинялися на питаннях правового статусу місцевого населення, з'ясовували сутність гітлерівського окупаційного режиму, тож для нас важливо їх проаналізувати.

На основі аналізу солідної джерельної бази гітлерівський окупаційний режим на Житомирщині вивчав О. Стрельцов. Серед оригінальних документів, використаних дисертантом, зазначено справи Житомирського генерального комісаріату, Базарської районної управи за 1941–1943 рр., окремих сільських управ. Автор дисертації, зображуючи переселенський рух етнічних німців України та створення двох округів «фольксдойче» під назвами «Гегевальд» та «Черняхів», зупиняється на характеристиці правового статусу цієї категорії населення. Звісно, що «фольксдойче» мали більше прав, ніж українці та представники інших національностей краю. Українці взагалі підлягали примусовому виселенню, а їхнє майно та житло переходили у власність нових господарів [28]. Привілейований статус «фольксдойче» підтверджувався й підготовленими до друку збірниками оригінальних документів німецьких окупаційних органів влади [29].

Особливості окупаційного режиму на Полтавщині досліджував Л. Бойко. Масове знищення, грабунки, насилля, експлуатація – такою була доля українців в окупації, за твердженнями автора дисертації. Він коротко зупинився на аналізі німецької місцевої управлінської системи, охарактеризував кадровий склад управ, за політичною благонадійністю яких наглядали гестапо, поліція та жандармерія. У праці певну увагу приділено й «українсько-німецьким націоналістам», які намагалися відновити поміщицькі господарства [30].

П. Городній підготував до друку монографію «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Автор праці називає окупаційні порядки режимом масового терору і знищення радянського населення. Ті, хто залишався в живих, мали, за його словами, перетворитися на рабів. На окупованій території України було введено систему каторжної, рабсько-кріпосницької праці. Дослідник писав про намагання окупаційної адміністрації на практиці вирішити питання створення «сучасної рабсько-кріпосницької держави під керівництвом німецьких капіталістів і поміщиків» [31].

Перша інформація про існування системи місцевих судових установ з'явилась у дослідженні Воробйова. Порушивши питання функціонування німецьких судів, він зупинивсь і на характеристиці судів шліфенів та шефенів. Суди шліфенів розглядали нескладні цивільні справи місцевого населення й діяли при місцевих управах. На розгляд судів шефенів надходили нескладні кримінальні справи, покарання за якими не перевищувало 2 тис. марок грошового штрафу або позбавлення волі на два роки. Шефени у своїй практиці керувалися німецьким кримінальним законодавством. У Києві від 1 липня 1942 р. працювало 9 шліхтерів. Уперше, як з'ясував Воробйов, установи шліфенів фігурували в Козятині. Їхня поява припадає на лютий 1942 р. [32].

На наш погляд, підсумком цього етапу радянського періоду історіографії окупаційного режиму стала книжка М. Супруненка, видана в умовах хрущовської «відлиги» 1956 р. За задумом автора, як свідчить її назва «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)», це мала бути комплексна, узагальнююча праця. І справді, автор розкрив чимало сторінок воєнної доби, але в оцінках сутності німецько-румунського окупаційного режиму та правового статусу місцевого населення не пішов далі сталінських конструкцій зразка липня 1941 р. [33].

Книжка М. Супруненка зацікавила як наукову спільноту, так і безпосередніх учасників воєнних подій, зокрема партизанського руху. Як засвідчує тогочасна наукова періодика, автор таки зазнав «розносної» критики. І. Слинько в рецензії на книжку М. Супруненка, ані словом не обмовившись про авторські реконструкції гітлерівського окупаційного режиму, критикував автора за відсутність належної реакції на фальсифікаторську «писанину» колишніх німецьких генералів, частина яких заявляла про лояльність місцевого населення до армії Третього райху.

Не сподобалось І. Слиньку й «однобічне» висвітлення М. Супруненко історії УРСР періоду німецько-радянської війни, зокрема те, що він більшу частину книжки приділив проблемі народної боротьби в тилу ворога. «Сама тема – Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, обрана автором для дослідження, зобов'язувала його зробити якраз навпаки. Інакше у читача штучно створюватиметься враження, що головною формою боротьби з фашистськими загарбниками була партизанська війна», – зазначав І. Слинько, наголосивши, що потрібно було ширше висвітлювати бойові успіхи на фронтах. Так само різко рецензент виступив проти авторської оцінки впливу наслідків «культу особи» Й. Сталіна на поразки Червоної армії в 1941 р., існували й інші, не менш важливі, причини, серед яких великий досвід ведення Німеччиною війни, мобілізованість, віроломство, перевага в озброєнні тощо.

Водночас причини помилок автора книжки І. Слинько вбачає в загальній неопрацьованості проблеми, обмежених можливостях користування архівними джерелами, відсутності попереднього наукового обговорення [34]. Останнє унаочнює ситуацію з воєнно-історичними дослідженнями, притаманну радянській добі.

Досить критично відреагував на книжку М. Супруненка й колишній учасник радянського партизанського руху Герой Радянського Союзу генерал-майор М. Наумов. На конкретних прикладах він показав помилки автора, але назвав їх конкретні причини: закритий доступ до архівних фондів, відсутність відділу, який вивчав би історію німецько-радянської війни, і в Інституті історії України АН УРСР, і в Інституті історії партії ЦК КП України. Як вихід із критичної ситуації М. Наумов пропонував створити в одному з наукових інститутів відділ історії Великої Вітчизняної війни [35].

М. Супруненко спробував дати аргументовану відповідь М. Наумову, однак, як засвідчує опублікована переписка, редакція таки стала на захист позиції колишнього керівника партизанського руху, зауваживши, що, на її думку, «таке ставлення М.І. Супруненка до критичних зауважень М.І. Наумова, можливо, не завжди достатньо обґрунтованих і місцями занадто гострих, може викликати лише здивування» [36]. Сьогодні нам залишається хіба що здогадуватися про мотиви такого рішення редакції «Українського історичного журналу».

У той самий час світ побачило суто академічне узагальнююче видання – двотомник «Історія Української РСР». У другому його томі містився розділ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941–1945)», автором якого був М. Супруненко. Зрозуміло, що далі доволі сумнівних, не підкріплених відповідною аргументацією тез про запровадження фашистами на тимчасово окупованій території України рабсько-кріпосницького кривавого «нового порядку», підтримуваного найжорстокішим терором, масовим винищенням радянського населення й побудованого на цілковитому безправ'ї трудящих, автор розділу не пішов. У книжці знайшлося місце й

висвітленню питання співучасті в гітлерівських злочинах «українських буржуазних націоналістів» [37].

Таким чином, у перші повоєнні роки вітчизняні науковці продовжили роботу над дослідженням окупаційного режиму. Відбулося певне розширення тематики робіт. У поле зору вчених потрапляли проблеми функціонування німецьких та місцевих органів влади в різних окупаційних зонах. Зафіксовано й окремі випадки висвітлення роботи цивільних та кримінальних судів. Тим часом характеристика правового статусу людей подавалась у спрощеному ключі, з наголошенням на їхній «безправності», спробах окупаційної адміністрації перетворити українське населення на невільників, запровадити рабсько-кріпосницьку працю, реставрувати владу російського царизму та поміщиків, провести онімечення місцевого соціуму. Здебільшого ця тематика активніше розроблялась у межах роботи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни. Із ліквідацією цієї установи розпочаті воєнно-історичні дослідження виявилися згорнутими. Не сприяла розширенню досліджень відповідної тематики й закритість для науковців архівних документів.

Певні зміни несистемного характеру в питанні реконструкції окупаційного режиму відбулись у 1960–1980-х роках. Але далі розкриття злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, запровадження рабсько-кріпосницької праці місцевого населення, його безправного становища автори праць не йшли [38–40]. Аналогічні підходи домінували і в загальносоюзних академічних виданнях, а також у партійній літературі [41–44].

У тогочасних роботах з історії окупаційного режиму почала зникати відома теза Й. Сталіна щодо реставрації царизму та влади поміщиків. Але водночас в окремих працях гітлерівський окупаційний режим почали іменувати військово-каторжним із відновленими буржуазно-поміщицькими порядками [45; 46]. Хоча жодного аналізу цього дещо оновленого поняттєвого апарату зроблено не було.

Не вписувався в тогочасні радянські дослідницькі стандарти В. Коваль, який зумів відійти від нав'язаного Й. Сталіним бачення окупаційних порядків. Він виступив з ідеєю наявності політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму. Викликана вона була самою окупаційною політикою, адже нацисти, напавши на СРСР, намагалися знищити соціалістичний лад і перетворити країну на резервуар сировини та рабської робочої сили з поступовою її германізацією способом методичного знищення місцевого населення й заміни його німецькими колоністами. Звісно, що в цьому історик повторив догми, сформульовані в 1941 р. лідером СРСР. Але вперше в радянській історіографії він заявив про існування тактичних протиріч у реалізації гітлерівської окупаційної політики, різне бачення шляхів її втілення А. Розенбергом (райхсміністр східних окупованих територій) та Е. Кохом (керівник райхскомісаріату «Україна», далі – РКУ), гострі непорозуміння між ними щодо цього, хоч у стратегічній меті окупації їхні погляди збігалися. Та, незважаючи на узгодження А. Розенбергом із

представниками генерального штабу й тилівим управлінням армійських груп на Східному фронті лінії на пом'якшення окупаційної політики, А. Гітлер рішуче відкинув ці плани [47]. Аналогічні конструкції були повторені дослідником і в інших працях цього періоду [48; 49].

Більш розширені характеристики гітлерівського окупаційного режиму в низці праць 1960–1980-х років подає М. Коваль. Дослідник визначив місце України в загарбницьких планах Німеччини, зобразив становище місцевого населення в системі координат «нового порядку» [50–53].

Характеристику управлінських структур гітлерівського окупаційного режиму, стратегічні плани Третього райху щодо України містить двотомна колективна праця П. Тронька, М. Ковалю, В. Нем'ятого, В. Замлинського, В. Кучера, Д. Григоровича «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине». Автори книжки, як засвідчує її назва, не ставили перед собою завдання з'ясувати правовий статус місцевого населення, але, розглядаючи причини розгортання народної боротьби на окупованих територіях, вони поруч із типовими, як на той час, висловлюваннями щодо «морально-політичної єдності радянського суспільства» звернули увагу й на застосування гітлерівцями законодавства, принаймні констатували факт існування системи судових органів. Хоч праця й мала інший центральний предмет дослідження, її творці розглянули проблему політичного та соціально-економічного становища населення України в роки окупації. Дослідники стисло зупинилися на характеристиці кадрового складу німецької окупаційної адміністрації, порядку організації роботи установ РКУ, лише побіжно згадавши про наявність «окупаційного законодавства» та системи судових органів. У процесі характеристики німецьких службовців, зокрема й суддів, було відзначено такі їхні риси: глибока ворожість до населення, прагнення до особистого збагачення та «відсутність необхідних знань для здійснення управлінських функцій». Загалом автори негативно охарактеризували тих німецьких чиновників, які дістали направлення для роботи в «зайнятих східних областях» і, обійнявши посади в окупаційному апараті влади, виявили власну некомпетентність і неготовність до виконання владних повноважень [54].

Не можемо ми обійти увагою і працю Т. Першиної, у центрі уваги якої опинилося здійснення гітлерівцями акцій геноциду в окупованій Україні. Голод, убивства невинних людей, застосування широкомасштабних заходів терору – саме крізь цю призму можна роздивитися становище, в якому перебувало українське суспільство [55].

Отже, від середини 1950-х до середини 1980-х років тривав другий етап радянського періоду історіографії гітлерівського окупаційного режиму. Для цього етапу були характерні відмова від найбільш непродуманих та одіозних сталінських постулатів щодо реставрації царизму та відновлення влади поміщиків в окупованих районах СРСР, онімечення пригноблених народів. Натомість ані радянська історична наука, ані партійні ідеологічні відомства, ані їхня «спільна» діяльність так і не змогли навести «лад» у цій важливій царині, адже

сутнісні характеристики гітлерівського окупаційного режиму зводились то до запровадження «військово-каторжного» режиму, то до «відновлення буржуазно-поміщицьких порядків». Та, власне, як засвідчує зміст наукової публіцистики, ніхто й не намагався хоч якось пояснити процеси, що відбувалися на окупованих територіях України. Практично всі пояснення зводилися до деталізації дещо модифікованих і уточнених сталінських конструкцій сутності гітлерівського окупаційного режиму, сформульованих у відомому виступі 3 липня 1941 р.

З'ясувати сутність окупаційного режиму навіть із погляду панівної на той час марксистсько-ленінської методології історичної науки із такими її принципами наукового пізнання, як об'єктивність, партійність, історизм, та класовим підходом, елементарно розкрити поняття «рабсько-кріпосницька праця», «військово-каторжний» режим, «буржуазно-поміщицькі порядки» ніхто й не намагався. А того, що це були не лише аморфні, а й абсурдні поняття, ні представники академічної науки, ні партійні історики, ні ідеологічні відомства «не помічали».

Фактично впродовж усього радянського періоду вивчення гітлерівського окупаційного режиму перебувало на узбіччі наукового пізнання, поступившись місцем звеличенню ролі Комуністичної партії в організації відсічі ворогу, описам розгортання руху Опору тощо. У літературі 1960–1980-х років домінували ідеї патріотизму, масового героїзму, морально-політичної єдності радянського народу, його відданості ідеалам соціалізму, єдності народу й партії тощо. Із кожною черговою річницею перемоги ці ідеї лише посилювалися. А от звичайна людина з її повсякденними потребами ніколи не опинялася в центрі уваги тогочасних істориків. Натомість вони досліджували значні за своїми масштабами процеси, як-от розгортання руху Опору. У цьому контексті становище народу, який виявився на окупованих територіях, розглядалося лише в чорно-білій тональності. Але, за версією радянських істориків, не неймовірна жорстокість окупантів, а відданість людей ідеалам соціалізму, партії та державі стала основною причиною розгортання руху Опору.

Слабкий теоретичний рівень радянських дослідників гітлерівського окупаційного режиму пояснюється не лише тотальним ідеологічним контролем партії над історичною наукою, а й недостатнім джерельним забезпеченням наукових студій. Радянські історики мали напіввідкритий доступ до архівних джерел. У цій царині панували суворі правила цензури, і без дозволу відповідних архівних служб використати навіть переглянуті документи було неможливо. А офіційно виданих матеріалів з історії окупаційного режиму не вистачало для формулювання інших, аніж виголошені партійними відомствами, висновків, звісно, з чорно-білим трактуванням та домінуванням ідеологем.

Слабкими виявилися й контакти вітчизняних науковців із міжнародною гуманітарною спільнотою. Про інтеграцію в міжнародний науковий простір не було й мови. Вітчизняні науковці навіть не володіли інформацією про наукові напрацювання своїх зарубіжних колег. Видані на Заході книжки науковців інших

країн часто зазнавали публічного остракізму через огульну критику на шпальтах наукової періодики. Їх авторів шельмували як «фальсифікаторів» історії. Парадоксально, але саме так вітчизняні історики могли дізнатися про ці роботи. Часто така доля чекала і на книжки зарубіжних авторів, перекладених і виданих у Радянському Союзі.

Отже, для радянського історіографічного періоду вивчення проблеми функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації в РКУ та військовій зоні були характерними: стагнація наукового пошуку, панування ідеологем «морально-політичної єдності радянського суспільства», «єдності народу і партії», «відданості ідеалам соціалізму», патріотизму та масового руху Опору. Серйозного теоретичного аналізу сутності окупаційного режиму проведено не було. Фактично це питання розглядалося в контексті сталінських догматів. А сама тематика гітлерівського окупаційного режиму опинилася на узбіччі наукових студій радянських воєнних істориків.

Джерела та література:

1. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. 5-е изд. / И.В. Сталин. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 3.
2. Там само. – С. 8.
3. Там само. – С. 23.
4. Морозов А. Книга, ведущая к победе / А. Морозов // Исторический журнал. – 1943. – № 7. – С. 10–19.
5. Гопнер С. Единый фронт народов против гитлеровской Германии / С. Гопнер // Исторический журнал. – 1941. – № 9. – С. 4.
6. Ярославский Ем. Первые три месяца Великой Отечественной войны Советского народа против гитлеровской Германии / Ем. Ярославский // Исторический журнал. – 1941. – № 10–11. – С. 21.
7. Бурджалов Э. Двадцать четвертая годовщина Красной армии / Э. Бурджалов // Исторический журнал. – 1942. – № 1–2. – С. 18.
8. Панкратова А. Двадцатипятилетня годовщина свержения самодержавия / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 3–4. – С. 15.
9. Панкратова А. Преподавание истории СССР в средней школе в дни Отечественной войны против германского фашизма / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 5. – С. 146.
10. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления // Исторический журнал. – 1942. – № 5. – С. 111–126.
11. Ярославский Ем. О ближайших задачах исторической науки в СССР / Ем. Ярославский // Исторический журнал. – 1942. – № 6. – С. 17–24.
12. Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет (1917–1942) / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 10. – С. 31–49.
13. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.

14. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні) / Л. Новиченко. – Саратов, 1942. – 52 с.
15. Сліпчук П. Людожери / П. Сліпчук. – К., 1945. – 23 с.
16. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 65 с.
17. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.
18. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
19. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – Воениздат НКО, 1942. – 35 с.
20. Дубина К. Растерзанный Киев / К. Дубина // Исторический журнал. – 1943. – № 3–4. – С. 67–72.
21. Дубина К. Варвари двадцятого віку / К. Дубина. – Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.
22. Дубина К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1945. – 28 с.
23. Институт истории и археологии Академии наук УРСР // Исторический журнал. – 1942. – № 11. – С. 101–103.
24. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 332. «Вандалізм німецько-фашистських загарбників на Україні в 1941–1944 рр. (Матеріали і документи)». – Арк. 1.
25. Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності / О. Горобець // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 220.
26. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 5.
27. Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 25.
28. Житомиричина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 р.): дисертація Стрельцова О.А. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 264. – 134 арк.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262 «Накази, оголошення, повідомлення рейхсгенерал і гебітскомісарів та комендантів про внесення податків, виїзд на роботу та покiрність німецькій владі». – Арк. 7, 8.
30. Полтавищина в боротьбі з німецькими загарбниками: дисертація Бойко Л. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 298. – Арк. 19, 20.
31. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни: монографія Городнього П.Г. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 249. – Арк. 1, 5, 26.
32. Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами. Дослідження Воробйова // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 18, 19.
33. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат, 1956. – 472 с.
34. Слинько І. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / І. Слинько // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 144–148.
35. Наумов М. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції) / М. Наумов // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 149–153.
36. Супруненко М.І. Відповідь на лист М.Л. Наумова та огляд інших листів з приводу праці М.І. Супруненка. З редакційної пошти / М.І. Супруненко // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 241–242.
37. Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 494–498.

38. Касименко А.К. *История Украинской ССР* / А.К. Касименко. – К.: Наукова думка, 1965. – 487 с.
39. *Історія Української РСР*. – Т. 7: *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)* / Ред. кол.: В.І. Клоков (відп. ред.), М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.
40. Арутюнян Ю.В. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны* / Ю.В. Арутюнян. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 456 с.
41. *История Второй мировой войны 1939–1945: в 12 т.* – Т. 4: *Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны»*. – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
42. *История СССР с древнейших времен до наших дней: в 12 т.* – Т. 10: *Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945* / П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев и др.; Ред. кол.: А.С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
43. *Нариси історії Комуністичної партії України*. – К.: Держполітвидав, 1961. – 564 с.
44. *История Коммунистической партии Советского Союза: в 6 т.* / Глав. редакция: П.П. Поспелов (предс.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: *Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945, в период упрочения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.)* / Ред.: Ю.П. Петров, В.С. Зайцев (рук.), Б.С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.
45. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6 т.* – Т. 2: *Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.)*. – М.: Воениздат, 1961. – С. 343, 344.
46. *Там само.* – Т. 3: *Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.)*. – М.: Воениздат, 1961. – С. 438–446.
47. Коваль В.С. *О политическом кризисе оккупационного режима на Украине. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1945 гг.)* / В.С. Коваль. – М.: Политиздат, 1965. – С. 65–74.
48. Коваль В.С. *Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні* / В.С. Коваль. – К.: Политиздат України, 1970. – 135 с.
49. Коваль В.С. *Міжнародний імперіалізм і Україна 1941–1945* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1966. – 264 с.
50. Коваль М.В. *Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1965. – 113 с.
51. Коваль М.В. *Боротьба населення України проти фашистського рабства* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
52. Коваль М.В. *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1977. – 126 с.
53. Коваль М.В. *Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах* / В.С. Коваль // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сборник научных трудов*. – К.: Наукова думка, 1988. – 231 с.
54. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: в 2 кн.* – Кн. 1: *Борьба в подполье* // *Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины*. – К.: Наукова думка, 1985. – 387 с.
55. Першина Т.С. *Фашистський геноцид на Україні (1941–1944)* / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.

© Алина ИВАНЕНКО

ОБЗОР СОВЕТСКИХ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941–1944 гг.)

В публикации осуществлен историографический анализ исследований советской эпохи. В годы войны проблематика социально-правовых измерений оккупационной повседневности практически не рассматривалась. В первые послевоенные годы в поле зрения ученых попадали проблемы функционирования немецких и местных органов власти в разных оккупационных зонах. Определенные изменения в вопросе реконструкции оккупации имели место в 1960–1980-х годах. Но дальше раскрытия преступлений, совершенных гитлеровцами на оккупированных территориях Украины, и бесправного положения населения авторы не шли. В статье автор приходит к выводу, что для советского историографического периода изучения проблемы функционирования гитлеровской оккупационной администрации в рейхскоммисариате «Украина» и военной зоне были характерны: стагнация научного поиска, господство идеологием «морально-политического единства советского общества», «единства народа и партии», «преданности идеалам социализма», патриотизма и массового движения Сопротивления.

Ключевые слова: оккупационный режим, автор, исследования, статья, монография.

© Alina IVANENKO

OVERVIEW OF THE SOVIET HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH OF THE NAZI OCCUPATION REGIME ON THE TERRITORY OF UKRAINE (1941–1944)

The publication provides a historiographical analysis of Soviet research. The beginning of the occupation regime study is marked by war period. The period actually ended immediately with the collapse of the USSR and termination of the Communist Party ruling in the country. The system of sources processing used in the study gives grounds for identifying two stages of the Soviet period of problem study: 1) 1941 – the second half of the 1950s and 2) the mid-1950s – 1980s. The first stage is related to the reconstruction of the occupation regime in the wartime itself and the first post-war decade, as well as the influence of the USSR and party leadership on this process. With the unmasking of Stalin's cult personality the second stage of the Soviet period of historiography started. This stage was characterized by not only total ideological control over historical science, the formation of the idea of the moral and political unity of Soviet society during the war, but also the party's leadership in organizing the repulsion of the enemy.

During the war, Ukrainian historians worked together with their Soviet counterparts, and the creative process itself was strictly controlled by the USSR Science Academy Institute of History and party institutions. During this period, the problems of social and legal dimensions of occupational daily life were hardly considered. It dissolved in the context of coverage of other, more global topics – the organization of a nationwide struggle against the invaders, the moral and political unity of Soviet society, the leadership of the party in organizing the rebuff to the occupiers, and so on.

In the first postwar years, domestic scientists continued to work on the study of the occupation regime. There has been some expansion of the subject matter of the works. The problems of the functioning of the German and local authorities in different occupation zones are in the field of scientific view.

Certain changes of a non-systemic character in the issue of the occupation regime reconstruction took place in the 60–80s of the XX century. However, the authors did not continue to reveal the crimes committed by the Nazis on the occupied territories of Ukraine, the introduction of the slave labor of the local population, and its humiliated position. Similar approaches were dominant in Soviet academic publications as well as in party literature.

Thus, for the Soviet historiographic period, the study of the problem of Hitler's administrative occupation in the Reichskommissariat "Ukraine" and the military zone were characterized by Soviet research stagnation, the domination of "moral and political unity of Soviet society" ideology, "unity of people and party", "devotion to ideals, mass resistance movement". No serious theoretical analysis of the occupation regime nature was made. In fact, this issue was considered in the context of the Stalinist dogmas. The very subject of Hitler's occupation regime found itself on the sidelines of scientific studies of Soviet military historians.

Keywords: *occupation regime, author, research, article, monograph.*